

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.Драгоманова

Клочек Лілія Валентинівна

УДК 159. 922. 73: 159. 923. 2

**РОЗВИТОК ПРОЦЕСІВ ІДЕНТИФІКАЦІЇ І ВІДОСОБЛЕННЯ
У ПІДЛІТКОВОМУ І РАННЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІСІ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

КИЇВ – 2005

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі психології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор

СКРИПЧЕНКО ОЛЕКСАНДР ВАСИЛЬОВИЧ,

Національний педагогічний університет

імені М.П. Драгоманова,

професор кафедри психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор,

дійсний член АПН України

МОЛЯКО ВАЛЕНТИН ОЛЕКСІЙОВИЧ,

Інститут психології імені Г.С. Костюка АПН України,

завідувач лабораторії психології творчості;

кандидат психологічних наук, доцент

СЕРГЄЄНKOBA OKCANA ПABЛІBHA,

Національний авіаційний університет,

професор кафедри дистанційного навчання.

Провідна установа: Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України, відділ психології трудової і професійної підготовки, м. Київ.

Захист відбудеться “ 20 ” квітня 2005 р. о 16 -30 годині

на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 Національного педагогічного університету ім.

М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “ 16 ” березня 2005 р.

**Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради**

Л.В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Прогресивні зміни, які відбулися в нашому суспільстві за останні роки, суттєво вплинули на життя як соціальних спільнот, так і окремої людини. На сучасному етапі розвитку України тенденції гуманізації визначають зміст сьогодення, пронизують усі галузі, в тому числі, освітню. В основі цих змін лежать глибинні закономірності розвитку суспільства, які проявляються в життєдіяльності кожної людини. Насамперед постали проблеми зв'язку людини зі світом, характер цих взаємин і напрямки векторів їх розвитку.

Вивчення процесів ідентифікації і відособлення пов'язане з питаннями приналежності людини до тих чи інших соціальних спільнот, які прагнуть до самовизначення через відособлення серед інших членів суспільства. В той же час людина, як учасниця будь-якої групи, керується у своїх діях правилами, ідеями, принципами, що визнані в них і які безпосередньо впливають на особистість.

Найбільш інтенсивно розвиток процесів ідентифікації і відособлення відбувається у підлітковому та ранньому юнацькому віці. Саме ці періоди, а особливо рання юність, є важливими і завершальними у формуванні основних засад особистості, які підводять людину до самовизначення у всіх сферах життєдіяльності. Характер протікання процесів ідентифікації і відособлення впливає на становлення у підлітків і юнаків особистісної ідентичності, яка визначає шлях подальшого їх розвитку.

Ідентифікація і відособлення рідко виступали об'єктами дослідження у вітчизняній психології. Поняття ідентифікації було введено в науковий обіг основоположником психоаналізу З.Фрейдом. У психоаналітичних теоріях явище ідентифікації визначалося тільки як механізм розвитку особистості, ігнорувалася спроба розглядати його в соціальному контексті (М.Ейнсворт, М.Клейн, М.Малер, Г.Фрейд, Р.Шафер). Представниками необіхевіоризму поняття ідентифікації використовувалося для пояснення особливостей розвитку індивіда шляхом розширення простору ідентифікації (Д.Доллард, Дж.Гервіртц, О.Маурер, Н.Міллер). У радянській психології даній проблемі значення надавалося в контексті вирішення проблем, пов'язаних із питаннями становлення особистості. Радянська вікова психологія ідентифікацію розглядала як механізм формування самосвідомості в онтогенезі (В.С.Мухіна, Р.Л.Крічевський, Б.Ф.Поршнєв). За останні роки праці вчених України та СНГ (К.М.Дубовської, Г.В.Дьяконова, Р.Л.Крічевського, В.М.Павленка, А.В.Петровського, Л.В.Попової) зробили крок у напрямку дослідження цього явища. Є спроби визначення багаторівневості та багатокомпонентності ідентифікації (Р.Л.Крічевський, М.М.Обозов).

Поняття відособлення, за яким стоїть особистісна і соціальна тенденція, не викликало до себе належної уваги в психологічній науці. У вітчизняних і зарубіжних дослідженнях відособлення трактується в контексті співставлення його з іншими поняттями. Переважна більшість праць присвячується питанням взаємозв'язку відособлення і спілкування (Т.М.Дрідзе, П.Є.Кряжев, Б.Ф.Ломов, Б.Ф.Поршнєв, Д.Д.Райкова, Л.П.Станкевич, Є.В.Черносвітов). Існують підходи, згідно яких поняття відособлення розглядається в єдності з іншими психічними явищами: включення індивіда в буття (К.О.Абульханова-Славська), тенденція до злиття в групі з іншими (Т.П.Гаврилова, Е.В.Соколов), прагнення індивідуалізуватися (Б.Д.Паригін, Н.І.Сарджвеладзе, Т.В.Снегірьова).

Явища ідентифікації і відособлення фіксують на собі інтерес дослідників різних галузей психології, однак у вітчизняній науці майже немає робіт, які б узагальнювали основні підходи до вивчення процесів ідентифікації і відособлення, вивчали їх розвиток, розкривали характер протікання, закономірності, вікові та індивідуальні особливості, актуалізували значення дослідження даних процесів для практичного використання в психологічній роботі. Отже, соціальна й психологічна значущість та недостатня розробленість теоретичних і прикладних аспектів визначеної проблеми зумовили вибір теми дисертаційного дослідження “Розвиток процесів ідентифікації і відособлення у підлітковому і ранньому юнацькому віці”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами. Тема дослідження входить до плану наукових досліджень кафедри психології Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою радою університету (протокол №8 від 29.03.2002 р.) та Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології АПН України (протокол №7 від 17.09.2002 р.).

Об'єкт дослідження: процеси ідентифікації і відособлення у підлітковому і ранньому юнацькому віці.

Предмет дослідження: вікові та індивідуальні особливості протікання процесів ідентифікації і відособлення у підлітковому і ранньому юнацькому віці.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні змісту і структури процесів ідентифікації і відособлення; виявленні вікових та індивідуальних особливостей їх перебігу; визначенні шляхів та засобів психокорекції і профілактики відчуження, як прояву дисгармонійного протікання даних процесів у підлітковому і ранньому юнацькому віці.

В основу нашого дослідження покладено **припущення:** гармонійний розвиток особистості у підлітковому і ранньому юнацькому віці зумовлюється збалансованим протіканням процесів

ідентифікації і відособлення; подолання дисгармонійних проявів даних процесів можливе за умов цілеспрямованого психологічного впливу на характер їх протікання.

Для досягнення мети і перевірки висунутої гіпотези поставлені наступні **завдання** дисертаційного дослідження:

1. Обґрунтувати теоретичні та методологічні підходи до вивчення проблеми ідентифікації і відособлення.
2. Визначити систему критеріїв і показників діагностування характеру протікання процесів ідентифікації і відособлення у підлітковому і ранньому юнацькому віці.
3. Виявити вікові та індивідуальні особливості перебігу процесів ідентифікації і відособлення у підлітковому і ранньому юнацькому віці.
4. Окреслити напрямки психокорекційної та профілактичної роботи з підлітками та юнаками, спрямованої на подолання у них дисгармонійних проявів протікання процесів ідентифікації і відособлення.

Теоретико-методологічною основою дослідження виступили: принципи єдності свідомості, самосвідомості і діяльності (Л.С.Виготський, О.М.Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн), системного підходу (Б.Ф.Ломов, В.П.Кузьмін, О.В.Скрипченко), положення про суть і закономірності розвитку особистості як продукта і суб'єкта суспільних відносин (Л.С.Виготський, Г.С.Костюк, О.М.Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн), про особливості розвитку свідомості та самосвідомості у підлітковому і ранньому юнацькому віці (І.Д.Бех, Л.І.Божович, М.Й.Боришевський, Л.С.Виготський, І.С.Кон, П.Р.Чамата), положення про суб'єктність як сутність особистості (К.О.Абульханова-Славська, С.Л.Рубінштейн, В.О.Татенко), підхід про детермінацію та закономірності особистісного розвитку (Л.С.Виготський, Г.С.Костюк, С.Д.Максименко), індивідуальний підхід до вивчення людини (І.Д.Бех, В.О.Моляко, В.В.Рибалка).

Для вирішення поставлених завдань і перевірки висунутої гіпотези був реалізований комплекс **методів дослідження**: теоретичне дослідження (аналіз, порівняння, класифікація, узагальнення, систематизація теоретичних і експериментальних даних); експериментальна частина дослідження виконувалася із застосуванням порівняльного методу, спостереження, бесід, психодіагностичних методів: анкет, стандартизованих опитувальників, соціометрії; біографічного методу, аналізу процесів і продуктів діяльності підлітків і юнаків, психолого-педагогічного експерименту, методів статистичної обробки даних.

Дослідження проводилося упродовж 2001-2004 років у три **етапи**.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота здійснювалася в гімназії №9 м.Кіровограда (було охоплено 122 учні: 65 підлітків і 57 юнаків), у Голованівській

ЗОШ I-III ст. №1 Кіровоградської області (109 учнів: 54 підлітка і 55 юнаків). Загальна кількість респондентів становила 231 учень: 119 підлітків і 112 юнаків.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягає в тому, що вперше структура процесу ідентифікації експериментально досліджується як чотирьохкомпонентна, яка включає інформаційну, мотиваційну, операційну, емоційну складові та їх підсистеми. Вперше визначені критерії діагностування характеру протікання процесів ідентифікації і відособлення у підлітковому і ранньому юнацькому віці (наявність чи відсутність об'єкта ідентифікації; мотивація ідентифікуватися; потреба у спілкуванні як засобі пізнання інших людей; емоційна сприйнятливність до ідентифікації; сприймання об'єкта ідентифікації, порівняння його суб'єктом з власною особистістю; ставлення до усамітнення як можливості проаналізувати власне буття і відкрити своє "Я"). Вперше визначено особливості гармонійного та дисгармонійного перебігу досліджуваних процесів. Обґрунтована й апробована програма психокорекції та профілактики відчуження у підлітковому і ранньому юнацькому віці як прояву дисгармонійного протікання процесів ідентифікації і відособлення. Розширені, поглиблені, узагальнені психологічні знання про явища ідентифікації і відособлення. Проблема розвитку процесів ідентифікації і відособлення доповнена її розглядом в онтогенетичному аспекті. Набули подальшого вивчення науково-теоретичні підходи щодо багатокомпонентності ідентифікації та багаторівневості відособлення. Конкретизовано рівні відособлення, зокрема, рівень відособлення особистості в групі, а також форми його прояву – усамітнення і відчуження.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що підібрані та модифіковані методики для дослідження складових процесу ідентифікації і форм прояву процесу відособлення можуть бути використані практичними психологами для виявлення характеру протікання даних процесів в учнів підліткового і раннього юнацького віку. Теоретично обґрунтована й апробована програма психокорекції та профілактики відчуження може бути застосована шкільними психологами у практичній роботі з підлітками і юнаками. Одержані теоретичні висновки доповнюють змістовність роботи практичних психологів навчально-виховних закладів Кіровоградської області.

Вірогідність та надійність результатів дослідження забезпечується системним аналізом теми дисертаційної роботи, теоретичною і методологічною обґрунтованістю основних положень, вибраною сукупністю методів дослідження, репрезентативною вибіркою досліджуваних, застосуванням кількісного та якісного аналізу отриманих даних, методів математичної статистики, достовірною результативністю формуючого експерименту.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні теоретичні положення і результати експериментального дослідження доповідалися і отримали схвалення на засіданнях

кафедри психології та щорічних науково-практичних конференціях кафедр НПУ імені М.П.Драгоманова (Київ, 2001–2004р.р.), на методологічному семінарі кафедри психології НПУ імені М.П.Драгоманова (Київ, грудень 2002 р.), на Міжнародних науково-практичних конференціях “Формування нової парадигми самосвідомості у психологічній науці” (Рівне, 25–26 листопада 2004 р.), “Формування громадянської компетентності учнівської молоді” (Харків, 8–9 лютого 2005 р.), на науково-практичних конференціях “Науково-дослідна діяльність молодих вчених: особливості підготовки майбутнього вчителя” (Київ, 18–19 травня 2004 р.), “Актуальні проблеми і перспективи розвитку вищої освіти в Україні” (Кіровоград, 26 листопада 2004 р.). Результати дослідження **впроваджено** в навчально-виховний процес Педагогічного ліцею м.Кіровограда (довідка № 301 від 05.10.2004 р.), гімназії №9 м.Кіровограда (довідка № 680 від 13.09.2004 р.), Голованівської ЗОШ І-ІІІ ст. №1 Кіровоградської області (довідка №146 від 10.09.2004р.).

Публікації. Результати дослідження представлені у 9 друкованих працях, в тому числі, 6 статей у фахових наукових виданнях, затверджених ВАК України, матеріали наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (220 найменувань), 13 додатків на 46 сторінках. Основний зміст дисертації викладений на 184 сторінках комп’ютерного набору, містить 17 таблиць і 6 рисунків на 12 сторінках. Повний обсяг дисертації 259 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується вибір теми, її актуальність, визначається об’єкт, предмет, мета дослідження, формулюється гіпотеза, окреслюються завдання дослідження; вказується теоретико-методологічна основа й експериментальна база, розкривається наукова новизна, теоретичне та практичне значення отриманих результатів, представлено їх апробацію та впровадження; наводяться дані про структуру дисертації.

У **першому розділі** “Теоретичні засади вивчення процесів ідентифікації і відособлення у підлітковому і ранньому юнацькому віці” визначається сутність та роль процесів ідентифікації і відособлення в розвитку особистості. Розглянуто різні концептуальні підходи в зарубіжній та вітчизняній психології до розуміння даних явищ; висвітлено методологічні засади їх вивчення; розглядаються структура, критерії дослідження процесів ідентифікації і відособлення.

Пріоритет у впровадженні поняття ідентифікації в науковий обіг належав З.Фрейду. Вченим поняття ідентифікації застосовувалося для вивчення сфери підсвідомого, онтогенезу особистості,

психології лідерства, психології творчості, психодинаміки особистості. Дане явище розглядалася у двох основних напрямках: як феномен особистості та як механізм утворення і функціонування групи. Одночасно підкреслювалася спільність ідентифікації як особистісної, так і соціальної підструктур. Сформульовані З.Фрейдом погляди стали відправними для багатьох дослідників. Поняття ідентифікації в психологічній літературі застосовується у трьох основних напрямках. Перший характеризується розумінням ідентифікації як механізму особистісного розвитку (А.Бандура, М.Герберт, М.Драганов, Е.Еріксон, В.С.Мухіна, Н.Пезеншкіан, У.Сміт, Г.Фрейд). Другий напрямок розкриває роль ідентифікації в соціальній психології (Н.Н.Авдєєва, В.С.Агеєв, Г.М.Андрєєва, К.Блага, К.М.Дубовська, Р.Л.Крічевський, М.М.Обозов, А.В.Петровський, В.С.Собкін, М.А.Туревський, М.Шебек). У третьому напрямку досліджень висвітлюється емоційно-мотиваційний бік процесу ідентифікації (В.К.Вілюнас, Г.В.Дьяконов, В.А.Кан-Калік, А.В.Петровський, Т.Шибутані). Аналіз літератури дав змогу визначити суттєві ознаки ідентифікації, а саме розглядати дане явище як процес реалізації прагнення суб'єкта до приналежності через об'єднання себе з іншим індивідом чи групою шляхом встановлення емоційного зв'язку і включення у свій внутрішній світ його норм, вартостей, зразків.

Поняття відособлення менше досліджене в психології, ніж ідентифікація. В широкому розумінні розглядав відособлювальні тенденції особистості Е.Фромм: факт наявності самосвідомості у людини ставить перед нею проблему відособлення. У психологічній науці відособлення трактується в контексті співставлення його з іншими поняттями. Переважна більшість праць присвячується питанням взаємозв'язку відособлення і спілкування, під яким розуміються ідентифікаційні моменти ототожнення і приналежності (Т.М.Дрідзе, П.Є.Кряжев, Б.Ф.Ломов, Б.Ф.Поршнєв, Д.Д.Райкова, Л.П.Станкевич, Є.В.Черносвітов). К.О.Абульханова-Славська торкається проблеми діалектичного співвідношення відособлення та включення індивіда в буття. Т.П.Гаврилова і Е.В.Соколов розглядають відособлення і прагнення до злиття в групі з іншими як дві протилежні, але взаємопов'язані тенденції. Б.Д.Паригін співвідносить поняття відособлення та індивідуальності. Н.І.Сарджвеладзе вбачає тенденцію відособлення у прагненні особистості індивідуалізуватися. Аналіз контексту вживання відособлення в психологічній літературі дозволив зупинитися на визначенні: відособлення – це процес усвідомлення особистістю власної самостійності та ідентичності.

Розгляд найбільш поширених філософсько-психологічних поглядів Е.Еріксона, Ю.М.Ємельянова, С.К'єркегора, Н.Пезеншкіана, Ж.П.Сартра, В.Франкла, Е.Фромма, М.Хайдеггера, П.Тейяра де Шардена показав, що ідентифікація і відособлення виступають виразниками глибинних сутнісних тенденцій становлення і розвитку особистості. Проведений

онтогенетичний аналіз процесів ідентифікації і відособлення на основі поглядів учених Л.І.Божович, М.Й.Боришевського, І.С.Булах, А.Валлона, Л.В.Долинської, Т.М.Зелінської, Ю.Козелецького, Г.С.Костюка, Д.Міда, Н.Н.Обозова, В.А.Петровського, О.В.Скрипченка, П.Р.Чамати, дозволив зробити висновок, що впродовж періоду формування особистості важливу роль у цьому процесі відіграють ідентифікація і відособлення, завдяки яким людина усвідомлює власну індивідуальність та неповторність, “вибудовує” свою ідентичність. Вектор розвитку особистості вказує на загальну тенденцію до зростаючої автономності й суб’єктності через самовизначення і самоствердження, яка спрямована в сторону підліткового і раннього юнацького віку.

Для вивчення вікових та індивідуальних особливостей протікання процесів ідентифікації і відособлення у підлітковому і ранньому юнацькому віці найбільш ефективним є застосування системного підходу. Керуючись концептуальними положеннями системного підходу, розробленими В.П.Кузьмінім, Б.Ф.Ломовим, О.В.Скрипченком, ми розглядали ідентифікацію і відособлення як цілісні, багатокомпонентні, багаторівневі явища й обґрунтували структури та критерії дослідження процесів ідентифікації і відособлення. Ми розглядали *ідентифікацію* як динамічний процес, структура якого є чотирьохкомпонентною: інформаційна, мотиваційна, операційна, емоційна (О.В.Скрипченко). *Відособлення* розглядається як багаторівневий процес (А.В.Мудрик), четвертий рівень якого – відособлення особистості в групі – має такі форми прояву, як усамітнення і відчуження.

Проведений аналіз стану проблеми ідентифікації і відособлення в науковій літературі зумовив побудову подальшого експериментального дослідження.

У **другому розділі** “Дослідження процесів ідентифікації і відособлення у підлітковому і ранньому юнацькому віці” обґрунтовано доцільність застосування методів дослідження і методик. Подається кількісний та якісний аналіз результатів констатуючого експерименту. Виявляються вікові та індивідуальні особливості перебігу процесів ідентифікації і відособлення у підлітків і юнаків.

Визначені у першому розділі підходи до дослідження процесів ідентифікації і відособлення стали відправними у доборі психодіагностичного інструментарію. За допомогою підібраної батареї методик проводилося дослідження складових процесу ідентифікації у підлітків і юнаків: інформаційної (методик “Хто Я?” М.Куна і Т.Макпартленда, “Дослідження особистості біографічним методом”, аналізу відповідей респондентів на запитання “Ким ти себе вважаєш?”), мотиваційної (методик “КОС-1” В.В.Синявського, Б.О.Федоришина, “Анкети на виявлення потреби у спілкуванні”), операційної (методики А.М.Еткінда “Список особистісних рис як

методика міжособистісного сприймання”, аналізу творів-описів респондентів стосовно сприймання ними об’єкта ідентифікації), емоційної (“Тесту емпатичних тенденцій” А.Мехрабієна і Н.Епштейна, часткових результатів методики А.М.Еткінда “Список особистісних рис як методика міжособистісного сприймання”); а також форм прояву процесу відособлення: усамітнення (“Методики незакінчених речень” Дж.Коулмена, ряду запитань, спрямованих на виявлення потягу підлітків і юнаків до усамітнення), відчуження (за допомогою ряду психодіагностичних заходів, що виявили дисгармонійність протікання процесів ідентифікації і відособлення в “ізольованих” у своїх вікових групах учнів, які були виявлені за допомогою методу соціометрії).

Представлений кількісний і якісний аналіз констатуючого експерименту дозволив визначити вікові та індивідуальні особливості протікання досліджуваних процесів, виявити характер їх перебігу у підлітків і юнаків.

Дослідження **інформаційної складової процесу ідентифікації** у підлітковому і ранньому юнацькому віці дозволило зробити такі висновки.

1. У процесі особистісної та соціальної аутоідентифікації підлітки і юнаки визначають своє місце в системі загальнолюдських вартостей. Віковою динамікою особистісної самоідентифікації є домінування у ранньому юнацькому віці ідентифікацій, пов’язаних із особистісним, професійним самовизначенням і формуванням власної життєвої позиції, тоді як у підлітковому віці пріоритет надається зовнішній атрибуції. Віковою динамікою соціальної самоідентифікації є домінування у юнаків ідентифікацій, пов’язаних із усвідомленням громадянської позиції, та ідентифікацій у підлітків із засвоєними соціальними ролями. В процесі самоідентифікації прослідковується зростання суб’єктного фактора в ранньому юнацькому віці. 2. Завдяки використанню каузальних ідентифікаційних атрибутів підлітки і юнаки визначають свою приналежність до певних соціальних спільнот. Відбувається перехід до усвідомлюваної суб’єктної та ідентифікаційної атрибуції досліджуваними. 3. При ідентифікації зі старшою авторитетною особою (вчителем) учні підліткового і раннього юнацького віку орієнтуються на її систему норм моралі і поведінки. Підлітки віддають перевагу загальнолюдським вартостям в особистості авторитетного дорослого (57,1%), юнаки (43,7%), окрім цього, цінують атрибути життєвих і професійних досягнень. 4. Обираючи об’єктом ідентифікації свого друга, досліджувані цінують його активну участь у суспільно-корисній діяльності, реалізованість у житті (підлітки – 57,1%, юнаки – 100%). Віковою динамікою ототожнення з другом є прагнення підлітків наслідувати риси, визначені ними тільки як позитивні (76,5%). Юнаки, спримаючи свій об’єкт ідентифікації у всій різноманітності позитивних і негативних проявів, віддають перевагу позитивним (44,6%). 5. У процесі ідентифікації при орієнтації на ідеального героя книг і кінофільмів, риси, які уособлюють систему

загальнолюдських вартостей, прагнуть перейняти більшою мірою юнаки (84,6%), ніж підлітки (49,2%).

Вивчення **мотиваційної складової процесу ідентифікації** в учнів підліткового і раннього юнацького віку показало наступне.

1. Потреба у спілкуванні, як засобі пізнання суб'єктами одним одного в процесі ідентифікації, достатньою мірою виражена як у юнаків, так у підлітків. У підлітків переважають середній (32,9%) і нижче середнього (31,9%) рівні потреби у спілкуванні. У юнаків домінують вище середнього (36,2%) і середній (39,3%) рівні потреби у спілкуванні, що виявляється в ініціативності та суб'єктній активності. 2. Віковою тенденцією раннього юнацького віку у наявності комунікативних здібностей, як показника реалізованої потреби у спілкуванні, є домінування високого (39,2%) їх рівня, що виражається в активному прагненні до комунікативної діяльності. У підлітків домінує рівень вище середнього (37,0%), який виявляється у прагненні розширити коло спілкування. 3. Спілкування у мотивації підліткового і раннього юнацького віку відкриває можливість ідентифікуватися з іншими людьми через переймання досвіду, засвоєння моральних вартостей, норм поведінки. 4. Мотивація наслідувати значущий об'єкт більшою мірою виражена у юнаків, що зумовлена бажанням самовизначитися і відкрити власне "Я" через ідентифікацію з об'єктами, які уособлюють сутність юнацької субкультури.

Вивчення **операційної складової процесу ідентифікації** у підлітків і юнаків, зокрема, перцептивної і мисленнєвої підструктур дозволило зробити такі висновки.

1. У процесі ідентифікації під час сприймання суб'єктом об'єкта ідентифікації відбувається формування його образу. Вікова динаміка у сприйманні образу об'єкта ідентифікації у підлітків проявляється в актуалізації зовнішніх ознак (підлітки – 26,1%, юнаки – 14,3%). Юнаки сприймають об'єкт ідентифікації цілісно, виокремлюючи, поряд із зовнішніми атрибутами, суттєві його ознаки (підлітки 30,1%, юнаки – 46,4%), що виявляється в якісній інтерпретації особистісної своєрідності об'єкта. 2. Мисленнєві дії та операції аналізу, порівняння, узагальнення, групування, класифікації є засобом розв'язання суб'єктом ідентифікації проблеми екзистенційного характеру при визначенні змісту власного буття та свого місця в ньому. 3. Завдяки порівнянню підлітки і юнаки визначаються з формуванням свого майбутнього образу, який ґрунтується на системі теперішніх уявлень про об'єкт ідентифікації. Динаміка порівняння суб'єктом власних рис із рисами об'єкта ідентифікації виявила схильність юнаків ідентифікувати себе з рисами, наявність яких забезпечує процес самоствердження особистості. Юнакам, на відміну від підлітків, властиве критичне ставлення до своєї особистості, що свідчить про пошук ними шляхів до досконалості та самодостатності.

Дослідження **емоційної складової процесу ідентифікації** у підлітків і юнаків показало наступне.

1. Встановлення емоційного зв'язку є необхідною умовою протікання процесу ідентифікації. Риси "чутливість", наявність якої дозволяє в процесі ідентифікації встановлювати з іншими людьми позитивний емоційний зв'язок, властива більшою мірою підліткам (74,8%), ніж юнакам (57,1%). 2. На виникнення симпатії до об'єкта ідентифікації впливає наявність у нього позитивних рис. Юнаки (85,9%) і підлітки (80,5%) надають значення існуванню позитивних рис у свого об'єкта ідентифікації. 3. На виникнення симпатії в учнів підліткового і раннього юнацького віку до свого об'єкта ідентифікації впливає соціальний контекст. Групові норми і вартості у підлітків більшою мірою впливають на вибір об'єкта ідентифікації. У юнаків проявляється тенденція до автономного його вибору. 4. Емпатійність, яка визначає здатність суб'єкта ідентифікуватися з певним об'єктом, однаковою мірою властива підліткам і юнакам. Дана властивість виявляється у сприйнятливості досліджуваних до процесу ідентифікації з вибраними об'єктами.

Дослідження **усамітнення** у підлітків і юнаків, як форми прояву процесу відособлення особистості в групі, дозволило зробити такі висновки.

1. Метою усамітнення у підлітковому і ранньому юнацькому віці є прагнення зрозуміти міжособистісні стосунки, рефлексивно проаналізувати свою поведінку, внутрішні переживання, думки, усвідомити цінність власного буття. 2. Прагнення до усамітнення властиве значній частині підлітків (79,8%) і юнаків (74,1%). У формі усамітнення юнаки (68,8%), на відміну від підлітків (56,3%), прагнуть зберегти власну автономність, що виявляється у відчутті внутрішнього комфорту від роздумів на самоті. 3. Позитивне ставлення до усамітнення властиве більшою мірою юнакам (28,6%), ніж підліткам (14,3%). Вікова динаміка ставлення до усамітнення характеризується дієвим відношенням до нього у 17,7% підлітків і 25,9% юнаків. Усамітнення дає можливість респондентам усвідомити причини виникнення дискомфортного емоційного стану, спричиненого самотністю, і віднайти шляхи його подолання. 4. Усамітнення в житті молодої людини займає важливе місце. Вектор позитивного ставлення до процесу усамітнення і прагнення до нього спрямований у сторону раннього юнацького віку.

Вивчення **відчуження** у підлітків і юнаків, яке виникає в результаті надмірного відособлення особистості, дозволило зробити такі висновки.

1. Відособлювальні тенденції прогресують у ранньому юнацькому віці. Прагнення уникнути взаємодії з іншими у підлітків виявляється через боротьбу за самостійність і автономність, юнаки свідомо намагаються відсторонитися від навколишніх і заглибитися в себе. 2. Надмірне відособлення особистості в групі може спричинити виникнення стану відчуження, який

характеризується втратою соціальних контактів, емоційним дискомфортом, хворобливим сприйманням характеру стосунків з людьми, порушенням збалансованого протікання процесів ідентифікації і відособлення. Таких учнів у юнацьких групах 3,5%, у підліткових 2,6%. 3. Діагностування відчуження в учнів підліткового і раннього юнацького віку, встановлення причин його виникнення спонукає до необхідності проведення психокорекційної роботи з такими досліджуваними. Статистично недостовірна різниця вказаних вище відсоткових доль вибірок досліджуваних дає підстави проводити психокорекційні заходи однієї спрямованості та змістовності з представниками обох вікових категорій, з урахуванням виявлених вікових особливостей протікання процесів ідентифікації і відособлення.

Проведене експериментальне дослідження процесів ідентифікації і відособлення в учнів підліткового і раннього юнацького віку дозволяє визначити критерії діагностування характеру їх протікання: наявність чи відсутність об'єкта ідентифікації; потреба у спілкуванні як засоби пізнання інших людей; мотивація ідентифікуватися з об'єктом; емоційна сприйнятливність до ідентифікації; сприймання об'єкта ідентифікації, порівняння його суб'єктом з власною особистістю; ставлення до усамітнення.

На розвиток підростаючої особистості впливає **характер протікання процесів ідентифікації і відособлення**. *Гармонійний характер* перебігу досліджуваних процесів в учнів підліткового і раннього юнацького віку відрізняється збалансованістю даних процесів. Він зумовлюється вибором об'єкта ідентифікації, який уособлює систему загальнолюдських вартостей, сформованим усвідомлюваним мотивом ідентифікуватися, що виявляється в інтересах, переконаннях, прагненнях; достатньо вираженою потребою у спілкуванні. Має місце готовність сприймати інформацію про об'єкт ідентифікації. Емоційна сприйнятливність до ідентифікації виявляється у вмінні підлітків і юнаків поставити себе у життєві обставини і внутрішню позицію об'єкта ідентифікації. Має місце адекватне самосприймання учнів при порівнянні себе з об'єктом ідентифікації. Вони позитивно ставляться до усамітнення, прагнуть відкрити власне "Я". *Дисгармонійний* характер протікання процесів ідентифікації і відособлення характеризується повною або частковою відсутністю об'єкта ідентифікації; несформованим мотивом ідентифікуватися з об'єктом; відсутньою або надзвичайно слабо вираженою потребою у спілкуванні. Має місце емоційна несприйнятливність до ідентифікації, що виявляється в байдужому ставленні до даного процесу. При сприйманні об'єкта ідентифікації, порівнянні його з власною особистістю прослідковується неадекватне самосприймання суб'єкта. У таких учнів відсутнє позитивне ставлення до усамітнення, що виявляється у небажанні заглибитися у себе,

проаналізувати власне буття. Дисбаланс процесів ідентифікації і відособлення заважає особистості повноцінно розвиватися і діяти, що потребує його корекції.

У **третьому розділі дисертації** “Програма психокорекції і профілактики відчуження в учнів підліткового і раннього юнацького віку” представлено обґрунтування необхідності проведення психокорекції і профілактики відчуження у підлітків і юнаків, окреслені основні напрямки програми корекційної роботи з відчуженими, описано її проведення, проаналізовано результати впровадження, виявлено динаміку протікання досліджуваних процесів у експериментальних і контрольних групах підлітків і юнаків, визначено ефективність проведення психокорекційної роботи з відчуженими.

Досліджуючи вікові та індивідуальні особливості протікання процесів ідентифікації і відособлення у підлітковому і ранньому юнацькому віці, ми акцентували увагу на проблемі виникнення відчуження у окремих підлітків та юнаків. Відчуження є наслідком надмірного відособлення особистості і супроводжується дисгармонійним характером протікання даних процесів. Результати дослідження скоординовані у напрямку корекційної роботи з учнями, які перебували у стані відчуження, а також проведенні його профілактики серед підлітків і юнаків.

Мета формуючого експерименту полягала у створенні умов для подолання відчуження й активізації процесів ідентифікації і відособлення в учасників експерименту. Кінцевою метою було формування гармонійної, самодостатньої особистості, яка може вміло і конструктивно керувати власними процесами ідентифікації і відособлення.

На основі аналізу поглядів учених І.Д.Беха, Ф.Є.Василюка, А.А.Осипової, В.В.Рибалки, відповідно до поставленої мети, були сформульовані принципи психокорекційної роботи з відчуженими учнями: активізація, диференціація, комплексність.

За формою роботи психокорекція включала як індивідуальні заняття, так і групові. Індивідуальна психокорекційна робота проводилася з 14 учнями, які перебували в стані відчуження (6 підлітків і 8 юнаків), по 4 заняття з кожним 1 раз на тиждень тривалістю 45 хвилин. Групові заняття, які мали на меті допомогти відторгненим подолати відчуження і провести профілактику серед інших членів груп, проводилися в 7-А класі (підлітки) і в 10-А класі (юнаки) гімназії №9 м.Кіровограда. У кожному класі було проведено по 10 занять один раз на тиждень по 90 хвилин кожне. Психокорекція тривала впродовж 2003-2004 навчального року. Вся робота здійснювалася в умовах навчально-виховного процесу, з використанням уроків, виховних заходів, індивідуальних бесід. Ми залучали об'єднані зусилля батьків, вчителів, шкільного психолога, товаришів.

Основними завданнями корекційної роботи з відчуженими особистостями були: 1) усунути негативні прояви в психіці підлітків і юнаків; 2) змінити стереотипи поведінки “ізолюваних” учнів; 3) формувати вміння встановлювати позитивний емоційний зв’язок у стосунках з оточуючими; 4) формувати відповідну емоційну реакцію на подразники; 5) формувати адекватне самосприймання; 6) встановлювати збалансоване протікання процесів ідентифікації і відособлення.

В *індивідуальній психокорекції* використані вибрані вправи програми “Практика психосинтезу” (за Дж.Томасом). Індивідуальні заняття були спрямовані на: відкриття досліджуваними власного “Я” шляхом усамітнення через аутоідентифікацію з певними об’єктами; корекцію протікання процесу ідентифікації через розототожнення і самоототожнення; діалог із самим собою; усвідомлення необхідності розвивати у себе особистісні якості, властиві об’єкту ідентифікації; ідентифікацію з власною ідеальною моделлю особистості.

Проведення *групової психокорекційної роботи* здійснювалося на основі модифікованої “Програми розвитку “Я-концепції” старшокласників в умовах тимчасового дитячого колективу” (за Є.М.Кириченко) і вибраних вправ “Програми розвитку мотивів міжособистісних стосунків”. Така робота була спрямована на те, щоб учні, які перебували в стані відчуження, змогли встановити позитивний двосторонній контакт із членами своїх груп. Завдяки механізмам активізації процесів ідентифікації і відособлення психокорекція стала профілактикою виникнення відчуження серед підлітків і юнаків.

Проведені заняття сприяли подоланню стану відчуження у окремих учнів. “Методика соціально-психологічної адаптації” К.Роджерса і Р.Даймонда дозволила виявити позитивні зрушення у самосвідомості й протіканні процесів ідентифікації і відособлення у відчужених підлітків і юнаків. Отримали такі показники, як “адаптивність”, “самоприйняття”, “прийняття інших”, “емоційний комфорт”, “інтернальність”. Результати співставили з попередніми, до проведення корекційної роботи. Індивідуальні показники рівня адаптивності, прийняття інших, емоційного комфорту піддослідних після проведення психокорекції переважають дані показники до її проведення ($p < 0,01$). За показниками “самоприйняття”, “інтернальність” індивідуальні відмінності відчужених до психокорекційної роботи та після її проведення достовірні при $p < 0,05$. Отримані результати підтвердили доцільність та ефективність системи психокорекційних заходів, спрямованих на подолання відчуження.

Щоб зафіксувати зміни у складових процесів ідентифікації і відособлення в групах підліткового і раннього юнацького віку, було проведено контрольне дослідження. У табл.1

наведені статистично значущі позитивні зрушення в експериментальних групах підлітків і юнаків у порівнянні з результатами, отриманими в контрольних групах.

Таблиця 1

Порівняльна характеристика змін, які відбулися у протіканні процесів ідентифікації і відособлення до (Д/К) та після (П/К) проведення психокорекції в експериментальних (Е/Г) та контрольних (К/Г) групах підлітків і юнаків.

№ п/п	Підлітки					Юнаки				
	К/Г (n = 31)		Е/Г (n = 30)		К/Г (n = 29)		Е/Г (n = 29)			
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%		
	К Р И Т Е Р І Ї :									
1)	об'єкт ідентифікації:									
	повна або часткова відсутність об'єкта ідентифікації					наявний, уособлює систему загальнолюдських вартостей				
	Д/К	5	16,1	4	13,3	Д/К	10	34,5	10	34,5
	П/К	4	12,9	1	3,3	П/К	12	41,4	16	55,1
2)	мотив ідентифікуватися:									
	несформований					сформований усвідомлюваний				
	Д/К	7	22,6	8	26,7	Д/К	10	34,5	10	34,5
	П/К	8	25,8	2	6,7	П/К	10	34,5	15	51,7
3)	рівень потреби у спілкуванні:									
	низький					низький				
	Д/К	8	25,8	8	26,7	Д/К	4	13,8	4	13,8
	П/К	6	19,3	1	3,3	П/К	2	6,8	1	3,4
4)	емоційна сприйнятливість до ідентифікації:									
	відношення до об'єкта ідентифікації не відрізняється емоційністю					єдність із об'єктом ідентифікації				
	Д/К	12	38,7	12	40,0	Д/К	5	17,2	5	17,2
	П/К	13	41,9	5	16,7	П/К	5	17,2	10	34,5
5)	порівняння суб'єктом власних рис із рисами об'єкта:									
	позитивне самосприймання					позитивне самосприймання через подолання критичного				

	Д/К	10	32,3	4	13,3	Д/К	12	41,4	12	41,4
	П/К	13	41,9	12	40,0	П/К	12	41,4	18	62,1
6)	<i>ставлення до усамітнення:</i>									
	негативне					негативне				
	Д/К	20	64,5	18	60,0	Д/К	9	31,0	8	27,6
	П/К	17	54,8	12	40,0	П/К	8	27,6	5	17,2

Порівнюючи отримані дані в експериментальних групах підлітків і юнаків до і після проведення психокорекційної роботи, ми констатуємо, що відбулися позитивні зміни в протіканні досліджуваних процесів у обох вибірках. Спостерігається тенденція підліткового віку подолання відсутності об'єкта ідентифікації ($p < 0,05$), заперечення існування несформованого мотиву ідентифікуватися, прагнення мати рівень потреби у спілкуванні, вищий від низького ($p < 0,001$), усунення байдужого ставлення до ідентифікації, негативного ставлення до усамітнення, негативного ставлення до себе ($p < 0,05$). В учнів раннього юнацького віку прослідковується тенденція до зростання прагнення до об'єкта ідентифікації, що уособлює систему загальнолюдських вартостей, сформованого мотиву ідентифікуватися через подолання несформованого, у підвищенні рівня потреби у спілкуванні як засобі пізнання інших людей, вмінні проникатися внутрішнім світом вибраного об'єкта наслідування, адекватному самосприйманні себе через подолання критичного, подолання негативного ставлення до усамітнення, що дає можливість усвідомити смисл власного буття ($p < 0,05$).

Отримані результати підтверджують ефективність психокорекційної роботи. Зміни, які відбулися у складових процесів ідентифікації і відособлення, сприяють подальшому збалансованому їх перебігу і зменшують загрозу потрапити у стан відчуження, підтверджують результати нашого дослідження, що процеси ідентифікації і відособлення є більш зрілими і конструктивними в ранньому юнацькому віці. Юнаки прагнуть до збалансованого їх перебігу і при певному психокорекційному впливі можуть його досягти.

Результати проведеного дослідження підтвердили гіпотезу, дозволили зробити загальні висновки, окреслити шлях подальшого вивчення проблеми ідентифікації і відособлення.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено вирішення проблеми розвитку процесів ідентифікації і відособлення у підлітковому і ранньому юнацькому віці: визначається сутність даних процесів, їх

розгляд в онтогенетичному аспекті, обґрунтовується структура і критерії діагностування характеру їх протікання, виявляються вікові та індивідуальні особливості їх перебігу у підлітків і юнаків, розроблена та апробована програма психокорекції і профілактики відчуження, спрямована на подолання дисгармонійних проявів протікання процесів ідентифікації і відособлення та гармонізацію розвитку підростаючої особистості.

1. Вивчення особливостей ідентифікації і відособлення особистості є актуальною проблемою у психологічній науці. Ідентифікація є процесом реалізації прагнення суб'єкта до приналежності через об'єднання себе з іншими індивідами чи групами шляхом встановлення емоційного зв'язку, що збагачує внутрішній світ людини, наповнює новими особистісними смислами її сутність.. Відособлення є процесом, який спонукає суб'єкта усвідомлювати свою самостійність та ідентичність, його активність до виділення через і в групі, соціумі. Процеси ідентифікації і відособлення впливають на особистісний розвиток людини.

2. Діалектика становлення процесів ідентифікації і відособлення в онтогенезі (від народження – до пори ранньої юності) розкриває розуміння процесу розвитку людини від індивіда до особистості. Інтенсивно процеси ідентифікації і відособлення розвиваються у підлітковому і ранньому юнацькому віці, періодах формування особистісної ідентичності. За умови збалансованого перебігу даних процесів відбувається гармонійний розвиток особистості.

3. При вивченні особливостей протікання процесів ідентифікації і відособлення в учнів підліткового і раннього юнацького віку оптимальним є застосування системного підходу і розгляду їх як закономірних, багаторівневих, цілісних явищ, у тісних взаємозв'язках їхніх складових та підструктур. Структура процесу ідентифікації включає інформаційний, мотиваційний, операційний, емоційний компоненти, кожен з яких має свої підструктури, що характеризують даний процес у різноманітності його проявів. Процес відособлення протікає на декількох рівнях, найбільш суттєвим з яких для дослідження особистості є відособлення її в групі. Особливо важливим виявляється розгляд таких проявів цього рівня процесу відособлення, як усамітнення і відчуження, які мають кардинально протилежне значення. Усамітнення розглядається як форма відособлення, яка сприяє становленню внутрішнього світу людини і позитивно впливає на її розвиток. На відміну, відчуження виникає в результаті надмірного відособлення людини, яке супроводжується втратою особистістю свого “Я” і унеможлиблює повноцінний її розвиток. Виявлення вікових особливостей протікання процесів ідентифікації і відособлення встановлює, що дані процеси прогресують в сторону раннього юнацького віку.

Критеріями діагностування характеру протікання процесів ідентифікації і відособлення у підлітковому і ранньому юнацькому віці є: наявність чи відсутність об'єкта ідентифікації;

мотивація ідентифікуватися з об'єктом; потреба у спілкуванні як засобі пізнання інших людей; емоційна сприйнятливість до ідентифікації; сприймання об'єкта ідентифікації, порівняння його суб'єктом з власною особистістю; ставлення до усамітнення.

4. Протікання процесів ідентифікації та відособлення має вікові та індивідуальні особливості. Визначені характеристики їх гармонійного та дисгармонійного перебігу. При гармонійному характері протікання досліджуваних процесів у підлітків та юнаків спостерігається збалансований їх перебіг. При дисгармонійному характері відбувається їх дисбаланс.

5. Надмірний прояв відособлювальних тенденцій особистості спричиняє виникнення стану відчуження, який супроводжується дисгармонійним характером протікання процесів ідентифікації і відособлення і стоїть на заваді повноцінного особистісного розвитку і зростання. Це обумовлює необхідність проведення психокорекційної роботи з учнями, які перебувають у такому стані, а також його профілактики серед підлітків і юнаків.

6. Програма психокорекції і профілактики відчуження в учнів підліткового і раннього юнацького віку має бути скоординована на дотримання принципів активності, диференційованості, комплексності. Поєднання індивідуальних і групових форм роботи забезпечує продуктивність психокорекційної роботи з відчуженими учнями, що виявляється у позитивних зрушеннях у протіканні процесів ідентифікації і відособлення відчужених особистостей (формуванні образу об'єкта ідентифікації; формуванні вмінь та навичок адаптуватися до соціального середовища; відкритому спілкуванні; адекватному сприйманні власного "Я"; емоційній сприйнятливості до інших; виробленні внутрішнього контролю власних думок і вчинків, рефлексивному їх аналізі). Проведення системи заходів у підліткових та юнацьких групах повинно охоплювати вирішення питання профілактики відчуження серед членів груп через активізацію процесів ідентифікації і відособлення.

Результати проведеного дослідження процесів ідентифікації і відособлення, обґрунтовані, проведені психокорекційні заходи можуть стати у нагоді шкільним психологам, вчителям під час роботи з учнями підліткового і раннього юнацького віку.

Проведене наукове дослідження проблеми розвитку процесів ідентифікації і відособлення у підлітковому і ранньому юнацькому віці не вичерпує всіх її аспектів. Ми вважаємо перспективним і актуальним глибоке вивчення проблеми відчуження в онтогенезі, причин його виникнення, побудову психодіагностичних методик його дослідження; детальне вивчення всіх рівнів відособлення особистості; визначення рівнів ідентифікації особистості та їх становлення впродовж всього періоду життя людини.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ ПРЕДСТАВЛЕНО В НАСТУПНИХ ПУБЛІКАЦІЯХ АВТОРА:

1. Клочек Л.В. Інформаційний та мотиваційний компоненти ідентифікації в підлітковому і ранньому юнацькому віці // Вісник Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди. Психологія.–Харків: ХДПУ, 2003.–Вип.10.–С.76–83.
2. Клочек Л.В. Корекційна робота з підлітками і юнаками, які перебувають у стані відчуження // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д.– К.: 2004, т.VI, в. 6.– С.113 – 120.
3. Клочек Л.В. Онтогенетичний аналіз процесів ідентифікації і відособлення// Психологія. Збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, Випуск 17, 2002. – С.74 – 78.
4. Клочек Л.В. Проблема виникнення стану відчуження у підлітків і юнаків та його психокорекція // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. – К.: 2003, т.V, ч. 7.– С.125 – 133.
5. Клочек Л.В. Теоретичні підходи до дослідження відособлення особистості у підлітковому і ранньому юнацькому віці // Психологія. Збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, Випуск 19, 2003.- С.87 – 91.
6. Клочек Л.В. Усамітнення як прояв процесів ідентифікації і відособлення у підлітків і юнаків // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. – К.: 2003, т.V, ч.3. – С.133 – 140.
7. Клочек Л.В. Проблеми ідентифікації і відособлення в психології // Вісник: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова /Укл. П.В.Дмитренко, Л.Л.Макаренко, О.П.Симоненко.– К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2003.– Випуск 5.– С.158 –160.
8. Клочек Л.В. Роль особистісної і соціальної аутоідентифікації у формуванні громадянської компетентності у підлітковому і ранньому юнацькому віці // Формування громадянської компетентності учнівської молоді. Відкриття Європейського року громадянської освіти в Україні: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 8-9 лютого 2005р.–Харків:ХОНМІБО, 2005.–С.56–57.
9. Клочек Л.В. Роль процесів ідентифікації і відособлення у формуванні самосвідомості у підлітковому і ранньому юнацькому віці // Оновлення змісту, форм та методів навчання і

виховання в закладах освіти. Формування нової парадигми самосвідомості у психологічній науці: Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Наук.-практ. конф. – Рівне: РДГУ, 2004. – Випуск 30. – С. 81 – 83.

АНОТАЦІЇ

Клочек Л.В. Розвиток процесів ідентифікації і відособлення у підлітковому і ранньому юнацькому віці.- Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія.- Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2005.

Дисертацію присвячено вивченню змісту, структури, вікових та індивідуальних особливостей перебігу процесів ідентифікації і відособлення у підлітковому і ранньому юнацькому віці, визначенню критеріїв діагностування характеру їх протікання, пошуку шляхів та засобів подолання відчуження як прояву дисгармонійного характеру протікання даних процесів. У дисертації обґрунтована доцільність застосування системного підходу при дослідженні процесів ідентифікації і відособлення. Визначені критерії діагностування характеру протікання процесів ідентифікації і відособлення: наявність чи відсутність об'єкта ідентифікації; мотивація ідентифікуватися з об'єктом; потреба у спілкуванні як засобі пізнання інших людей; сприймання об'єкта ідентифікації, порівняння його суб'єктом з власною особистістю; емоційна сприйнятливність до ідентифікації; ставлення до усамітнення.

У роботі представлені результати дослідження складових процесу ідентифікації (інформаційної, мотиваційної, операційної, емоційної), форм прояву процесу відособлення особистості в групі (усамітнення, відчуження). Виявлено вікові та індивідуальні особливості протікання процесів ідентифікації і відособлення у підлітковому і ранньому юнацькому віці. Розроблена й апробована програма психокорекції відчуження та його профілактики у підлітків і юнаків спрямована на створення умов для подолання дисгармонійних проявів досліджуваних процесів. Доводиться доцільність та ефективність включення її у навчально-виховний процес.

Ключові слова: ідентифікація, відособлення, усамітнення, відчуження, гармонійний характер протікання процесів ідентифікації і відособлення, психокорекція та профілактика відчуження у підлітків і юнаків.

Клочек Л.В. Развитие процессов идентификации и обособления в подростковом и раннем юношеском возрасте.- Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2005.

Диссертация посвящена изучению содержания и структуры идентификации и обособления; исследованию возрастных и индивидуальных особенностей протекания процессов идентификации и обособления в подростковом и раннем юношеском возрасте; изучению критериев диагностирования характера протекания вышеуказанных процессов; поиску путей и средств преодоления отчуждения как проявления дисгармоничного их протекания.

В диссертации представлен анализ теоретических и методологических подходов к изучению идентификации и обособления в зарубежной и отечественной психологии. На основе анализа научной литературы раскрыта сущность данных процессов. Идентификация определяется как процесс реализации стремления субъекта к принадлежности через объединение себя с другим индивидом или группами путем установления эмоциональных связей, которые обогащают внутренний мир человека, наполняют новыми личностными смыслами его сущность. Обособление рассматривается как процесс, который побуждает субъекта осознавать свою самостоятельность и идентичность. Благодаря идентификации и обособлению происходит личностное развитие человека. В работе доведена целесообразность объединения идентификации и обособления в исследовании как категорий, образующих психологическую конверсиву, которые диалектически взаимосвязаны, взаимодополняют и взаимообуславливают друг друга. Произведен онтогенетический анализ процессов идентификации и обособления, который выявил общую тенденцию в развитии личности к автономности и субъектности через самоопределение и самоутверждение, направленную в сторону подросткового и раннего юношеского возраста. Обоснована целесообразность применения системного подхода к исследованию процессов идентификации и обособления в подростковом и раннем юношеском возрасте. Рассмотрены структуры данных процессов, которые были положены в основу экспериментального их изучения у учеников подросткового и раннего юношеского возраста.

В работе представлены результаты исследования составляющих процесса идентификации (информационной, мотивационной, операционной, эмоциональной) и их подструктур, а также форм проявления процесса обособления личности в группе (уединения и отчуждения) в подростковом и раннем юношеском возрасте. Выявлены возрастные и индивидуальные особенности протекания процессов идентификации и обособления в данные возрастные периоды. Определены критерии диагностирования характера протекания процессов идентификации и обособления (наличие или отсутствие объекта идентификации; мотивация идентифицироваться с

объектом; потребность в общении как способе познания других людей; восприятие объекта идентификации; сравнение его субъектом с собственной личностью; эмоциональная восприимчивость к идентификации; отношение к уединению как возможности проанализировать свою жизнь и открыть собственное “Я”). Определены характеристики гармоничного и дисгармоничного протекания процессов идентификации и обособления. В ходе исследования установлено, что дисбаланс в протекании данных процессов способствует чрезмерному проявлению тенденций к обособленности, что является причиной возникновения состояния отчуждения, которое деструктивно влияет на развитие личности.

На основании анализа литературы и результатов эксперимента была разработана программа психокоррекции и профилактики отчуждения у учеников подросткового и раннего юношеского возраста. Обосновываются теоретические аспекты проведения психокоррекционной и профилактической работы: цель, задачи, принципы, формы; характеризуется ее содержательная сторона, описано проведение. Анализ контрольного эксперимента выявил позитивные изменения в самосознании и протекании процессов идентификации и обособления у отчужденных (формирование образа объекта идентификации, формирование умений и навыков адаптироваться к социальной среде, открыто общаться, адекватно воспринимать собственное “Я”, эмоциональная восприимчивость к другим, выработка внутреннего контроля собственных мыслей и поступков, рефлексивный их анализ). Проведение профилактики отчуждения среди групп подростков и юношей осуществлялось благодаря механизмам активизации процессов идентификации и обособления. В экспериментальных группах, в отличие от контрольных, наблюдаются статистически значимые изменения в показателях критериев характера протекания процессов идентификации и обособления. Полученные результаты подтвердили эффективность психокоррекционной работы.

Изменения, которые произошли в составляющих процессов идентификации и обособления у подростков и юношей, способствуют сбалансированному их протеканию и уменьшают риск отчуждения. Разработанная и апробированная коррекционная программа имеет основание быть включенной в учебно-воспитательный процесс в контексте формирования подрастающей личности.

Ключевые слова: идентификация, обособление, уединение, отчуждение, гармоничный характер протекания процессов идентификации и обособления, психокоррекция и профилактика отчуждения у подростков и юношей.

Klochek L. V. The development of identification and isolation processes in the teenage period and early youthful age.– Manuscript.

The dissertation is represented to obtain the scientific degree of candidate of psychological sciences in specialty 19.00.07 – pedagogical and developmental psychology. – National Pedagogical University named after M. P. Dragomanov, Kyiv, 2005.

The thesis devoted to the research of the essence, the structure, the role, the age and individual peculiarities of identification and isolation processes, the search of effective ways and means of productive overcoming the disharmonious display of the processes mentioned in the teenage period and early youthful age. In the dissertation shows the necessity for the application of systematical approach in the investigation of the given processes of is proved. The work discloses the criteria of identification and isolation processes investigation: the presence of an object for identification; the motive for identification with the object; the need for communication as a means of other people cognition, the ability for perception of the identification object, the process of comparing the self of the subject with the object of his identification; emotional sensitiveness to identification; attitude to solitude.

The paper presents the experiment research findings of identification process components (informative, motivative, operative, and emotional) and the forms of personality isolation process in a group (alienation, solitude). There were identified age and individual peculiarities of identification and isolation processes in the teenage period and early youthful age. The psychorrectional programme of alienation and its diagnosis for the teenage period pupils was created and tested. The aim of the programme is the creation of the conditions for disharmonious display of identification and isolation processes overcoming. The necessity and productiveness of its implementation into psycho-pedagogical process is devised and approbated.

Key words: identification, isolation, solitude, harmonious character of identification and isolation processes display, psycho correction and diagnosis of alienation in the teenage period and early youthful age.